

4943

۳۰۰

۱

۴۲۲

کونتر

تحويل مبانی مناروعینه سلطنت
از یورش مغول تا برآمدن صفویان

سرشناسه | روزبانی، محمد با
 تحول میان مشروعیت سلطنت: از یورش مغول تا
 عنوان | برآمدن صفویان
 پدیدآور | محمدرضا روزبانی
 مشخصات نشر | قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۷
 مشخصات ظاهری | ۳۵۳ص.
 شابک | 978 - 964 - 8092 - 8۰۰-7
 وضعیت فهرست‌نویسی | فنیفا (فهرست‌نویسی پیش از انتشار)
 یادداشت | کتابنامه
 نمایه
 چاپ اول
 موضوع | ۱. اسلام و سیاست. ۲. تصوف - اسلام و دولت -
 مشروعیت حکومت. ۴. حکومت دینی - جنبه‌های
 مذهبی - اسلام. ۵. ولایت فقیه. ۶. ایران - تاریخ
 شناسه افزوده | ج. دانشگاه مفید
 د. عنوان

BP۲۳۱ ت ۳۱۳۹۷ ر/۹

۲۹۷/۴۸۳۲

ن-۹۷-۲۸۰۸

رده‌بندی کنگره

رده‌بندی دیویی

کتابخانه ملی

تحول مبانی مشروعیت سلطنت از بورش مغول تا برآمدن صفویان

دکتر محمدرضا روزبهانی

عضو هیأت علمی دانشگاه زنگیان استان تهران

تحول مبابی مسروعت سلطنت
از یورش مغول تا یورش مدین صفویان
| محمدرضا روزبهانی |

| ناشر | انتشارات دانشگاه مفید |

| طراح جلد | سعید پیرھوشیار |

| ناظر چاپی | حسن عامری |

| لیتوگرافی | یاس | چاپی | اشراق | صحافی | کوثر |

| شابک | ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۹۲-۸۳-۷ |

| چاپی | اول | پاییز ۱۳۹۷ |

| شمارگان | ۳۰۰ جلد |

| قیمت | ۴۸۰۰۰ تومان |

| entesharat@mofidu.ac.ir |

| قم - انتهای بلوار شهید صدوقی، دانشگاه مفید |

| تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۰۲۳۶ و ۰۲۵-۳۲۹۰۵۴۸۸ | کد پستی: ۳۷۱۶۹۶۷۷۷ |

فهرست

مقدمه	۱۱
-------	----

فصل اول

الگوهای مشروعیت ایران در پهننگام یورش مغول / ۲۳

۱- مقدمه: مسئله خلافت و سلطنت	۲۵
۲- روابط خلفا و سلاطین خوارزمشاهی	۲۹
۳- الگوهای مشروعیت	۳۸
۳-۱- نظریه سلطنت	۳۹
۳-۱-۱- امام فخر رازی نظریه پرداز دوره خوارزمشاهی	۴۴
۳-۲- نظریه خلافت در فقه اسلامی	۴۹
۳-۲-۱- تلاش همه جانبه الناصر لدین الله برای اعاده اقتدار خلیفه	۵۴

فصل دوم

مبانی مشروعیت ایلخانان / ۶۵

۱- مشروعیت بر اساس باورهای مغولی	۶۷
۲- تأسیس سلسله ایلخانان و سقوط دستگاه خلافت	۷۱

- ۳- مشروعیت ایلخانان در آراء بزرگان، متکلمین و فقهای شیعه ۸۰
- ۳-۱- بزرگان شیعه در دستگاه ایلخانان ۸۱
- ۳-۲- خواجه نصیرالدین طوسی ۸۳
- ۳-۳- فقها و متکلمین شیعه ۸۹
- ۴- مشروعیت حکومت ایلخانان در آراء بزرگان اهل سنت ۹۶
- ۴-۱- بزرگان اهل تسنن در دستگاه ایلخانان ۹۷
- ۴-۲- خاندان چوپان ۱۰۱
- ۵- غازان خان، نظام مبتنی بر تشکیلات اداری سازمان یافته ۱۰۹
- ۵-۱- رشیدالدین فضل الله همدانی وزیر نظریه پرداز ۱۱۲
- ۵-۲- تصوف در عهد ایلخانان ۱۱۵
- ۶- کوشش غازان و جانشینانش جهت افزایش مشروعیت ۱۱۷
- ۷- تقابل ایلخانان و ممالیک در خصوص مسئله مشروعیت دینی ۱۲۱

فصل سوم

دوران فترت، تکاپوی مدعیان قدرت برای کسب مشروعیت / ۱۳۳

- ۱- مقدمه: مدعیان قدرت ۱۳۵
- ۲- بازماندگان دودمان چنگیزی ۱۳۷
- ۲-۱- شاهزادگان جانشین ابوسعید و آل چوپان ۱۳۷
- ۲-۲- آل جلایر ۱۴۱
- ۳- حکام محلی ۱۴۱
- ۳-۱- آل کرت ۱۴۱
- ۳-۲- آل مظفر ۱۴۹
- ۴- حکومت های نوظهور ۱۵۶
- ۴-۱- سربداران ۱۵۷
- ۴-۱-۱- تشیع و تصوف به سوی یگانگی مبانی مشروعیت ۱۶۰
- ۴-۱-۲- جناح بندی درون دولت سربداری (شیخیان و سربداران) ۱۶۹
- ۴-۱-۳- خواجه علی مؤید و محمدبن مکی (شهید اول) ۱۷۴

فصل چهارم

مبانی مشروعیت تیموریان / ۱۷۹

- ۱- مقدمه: فرایند کسب قدرت توسط تیمور ۱۸۱
- ۲- تیمور، مدعی مشروعیت چند وجهی ۱۸۷
- ۱-۲- توسل به امور خارق العاده، افسانه‌ای و سنت‌های مغولی ۱۹۱
- ۲-۲- مشروعیت دینی در چارچوب مذاهب اهل سنت ۱۹۹
- ۲-۲- همگرایی با متصوفه ۲۰۴
- ۱- جانشینان تیمور ۲۰۸
- ۱-۳- نظریه حکومت در زمان جانشینان تیمور ۲۱۰
- ۲-۳- تاجارح ۲۱۲
- ۳-۳- اُلغیت ۲۲۲
- ۴-۳- ابوسعید ۲۲۴
- ۱-۴-۳- عبیدالله احرار (۸۹۵-۹۰۶) ۲۲۶
- ۵-۳- سلطان حسین بایقرا ۲۳۰
- ۱-۵-۳- عبدالرحمان جامی ۲۳۴
- ۲-۵-۳- حسین واعظ کاشفی ۲۳۸

فصل پنجم

مبانی مشروعیت ترکمانان و مشعشعیان / ۲۴۳

- ۱- مقدمه ۲۴۵
- ۲- قراقویونلو ۲۴۵
- ۱-۲- قرایوسف ۲۴۶
- ۲-۲- جهان‌شاه ۲۵۰
- ۱-۲-۲- جهان‌شاه و غلات شیعه ۲۵۵
- ۳- دولت مشعشعیان ۲۵۶
- ۴- آق‌قویونلوها ۲۶۰
- ۱-۴- اوزون حسن ۲۶۳

- ۲۷۶ نظریه پردازان دوره آق قویونلو
- ۲۷۷ ۱-۲-۴ - جلال الدین دوانی (۸۳۰-۹۰۸ ه. ق.)
- ۲۸۳ ۲-۲-۴ - فضل الله بن روزبهان خنجی
- ۲۹۱ جمع بندی و نتیجه گیری
- ۳۰۵ منابع مأخذ
- ۳۱۹ ضمیمه
- ۳۳۵ نمایه

تقدیر و تشکر

این اثر رساله دکتري نگارنده است که در تاريخ ۳۱ تيرماه ۱۳۹۱ در گروه تاريخ دانشکده ادبيات و علوم انساني دانشگاه تهران براي دريافت درجه دکتري گرايش تاريخ ايران در دوره استادمي در محل تالار استاد باستاني پاييزي ارائه و با حضور هيئت داوران از آن دفاع شد. اين رساله با درجه عالي مورد قبول واقع شد. بدین وسيله علاوه بر ابراز تشکر و قدردانی از حمایت های مسئولان محترم دانشگاه تهران، دانشکده ادبيات و علوم انسانی و گروه تاريخ دانشگاه تهران، سپاس بيکران خود را تقدیم می کنم به: سرکار خانم دکتر آذر آهنگري، استاد راهنمای رساله. ایشان با مطالعه چندین باره اين رساله و ارائه نظرات عالمانه و دقيق خود نه تنها در به انجام رساندن اين رساله حق بزرگی بر گردن نگارنده دارند بلکه دوران نوشتن اين رساله را براي به یک کلاس درس مبدل کردند. دورانی که دانش را هیچ گاه از خاطر دور نخواهم کرد. جناب دکتر منصور صفت گل، استاد مشاور رساله و یکی از استادان دوران تحصیل دوره دکتري که از دانش ایشان بسيار بهره بردم. جناب دکتر محمدباقر وثوقی استاد مشاور رساله. جناب دکتر حسن زنديه داور رساله. جناب دکتر محمدتقی امامی داور رساله. جناب دکتر غلامحسين زرگری نژاد که در دوران تحصیل دکتري از ایشان بسيار آموختم و هميشه به شاگردی ایشان افتخار می کنم. جناب دکتر احسان اشراقي. جناب دکتر عباس منوچهری. جناب دکتر داريوش رحمانيان. البته در اين میان نقش ویژه همسر و فرزندانم مينا و پردیس که در سختی های دوران تحصیل همراهم بودند، غير قابل کتمان است.

مقدمه

مشروعیت^۱ حاکمیت و سامان، یعنی اینکه چه عاملی حق اعمال قدرت بر مردم را به یک حکومت حاکم می‌دهد.^۲ مبانی این مشروعیت از دیرباز توجه فلاسفه، متفکران و حتی عامه مردم را به خود جلب کرده و در آثار و نوشته‌های آنها و همچنین در افسانه‌ها، اسطوره‌ها و قصه‌ها جایگاه پرمیانه مطرح شده است.^۳

۱. مشروعیتی که در مباحث سیاسی مطرح می‌شود، مفهومی اصطلاحی دارد که نباید آن را با معنای لغوی و شرعی این واژه اشتباه گرفت. مشروعیت معمولاً با «Legitimacy» انگلیسی معادل گرفته می‌شود. مشروعیت از منظر دین و فقه اسلامی در ارتباط با شرع و شریعت قرار دارد، درحالی‌که در واژه «Legitimacy» معنی مفهوم قانونیت، چه قوانین وضعی و چه قوانین نا نوشته یا عرفی، نهفته است و لذا نمی‌توان بدون تسامح این دو را معادل یکدیگر گرفت. در انگلیسی برای این مفهوم از لغت «Legitimacy» استفاده می‌شود که معانی زیر برای آن به کار برده می‌شود: درستی، بر حق بودن، حقانیت، قانونی بودن، درستی، برحق بودن، حقانیت، قانونی بودن، روایی، حلالیت، حلال‌زادگی، مشروعیت. این واژه هم ریشه کلمات «Legislation» (تقنین)، «Legislator» (قانونگذار)، «Legal» (قانونی) و «Legacy» (میراث) است. (قادری، حاتم، تحول مبانی مشروعیت خلاصه، تهران، انتشارات بنیان، ۱۳۷۵، ص ۴۸).

2. Rogers scruton, Dictionary of political though (Great Britain, Macmillan Reference Book, 1986) pp. 264-265.

۳. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: فردوسی، ابوالقاسم، دیوان کامل شاهنامه...، قم، نشر عطش، ۱۳۹۱؛ و همچنین جوانشیر، ف. م، تهران، جامی، ۱۳۸۰.

دائرةالمعارف علوم اجتماعی مشروعیت قدرت دولت را منوط به تحقق دو شرط: ایجاد حق حکومت برای حاکمان و شناسایی این حق از سوی حکومت شوندگان می‌داند،^۱ بنابراین به اهمیت مسئله مشروعیت در طول دوران مختلف و میزان راستگی بقای حکومت‌ها به عنصر مشروعیت پی خواهیم برد. بنابراین حکمرانان برای استمرار و استحکام حکومت خود ناگزیر بوده تا علاوه بر افزایش توان نامی حکومتشان به شیوه‌های مختلف حقانیت و مشروعیت خود را به اثبات رسانند. اهمیت مشروعیت بدان حد بوده که دشمنان برای ایجاد تزلزل در ارکان حکومت، شکست آن به مبانی مشروعیت حکومت موردنظر حمله کرده تا با غیرمشروع جلوه دادن آن زمینه نابودی نظام سیاسی را فراهم کنند. حتی در تفکرات سیاسی در غرب جدید که حکومت مطلقه سنتی رو به زوال رفته، هنوز مشروعیت اصل مهمی در حکومت محسوب می‌شود. چرا که به گفته هانتینگتون: «مقتدرترین فرمانروا (حکومت) هیچ‌گاه تا بدان حد قوی نیست که بتواند همیشه آقا و فرمانروا باشد، عاقلان و پادشاهان را به حق، و اطاعت را به وظیفه تبدیل کند.»^۲ از این رو سخت‌ترین مرحله حاکمیت و اقتدار یک حکومت اثبات حقانیتش برای تداوم حکومت و باقی ماندن بر مسند قدرت است. این همان «مشروعیت‌طلبی» بوده، فرایندی که از طریق آن حکومت به ایجاد و گسترش مقبولیت و تثبیت موقعیت سیاسی خود می‌پردازد. این مشروعیت‌طلبی هم در عرصه نظر پی گرفته می‌شود و هم در عرصه اجتماع. حاکمان از طریق به خدمت گرفتن متفکران و کارگزاران برجسته سیاسی و همچنین عطف توجه به عقاید و باورهای مردم برای تثبیت و استحکام قدرت خویش مبانی نظری لازم مشروعیت را در قالب آراء سیاسی و مذهبی تبیین می‌کنند. درمورد ایران توجه حاکمان به اهل علم، دین و متصوفه، ساخت مساجد، خانقاه‌ها، بناهای عام‌المنفعه و... را تا حد زیادی باید در این جهت ارزیابی کرد. بر همین اساس

1. International Encyclopedia of Social Sciences (New York, the Macmillan Company and the free press) vol 1, and 10, p244.

۲. هانتینگتون، ساموئل، «اقتدارگرایی و زوال مشروعیت»، مجله فرهنگ و توسعه، سال ۷۴، مرداد شهریور ۷۴ شماره ۱۹، ص ۱۴، (به نقل از روسو).

مسئله مشروعیت را می‌توان از منظر فلسفه، فقه و همچنین جامعه‌شناسی^۱ مورد بررسی قرار داد. فلاسفه سیاسی از طریق مباحث عقلانی علاوه بر توصیف انواع حکومت، بهترین حاکم و بهترین نوع کشورداری از مفاهیمی همچون عدالت، اعتدال و فضیلت به‌عنوان عناصر ذاتی و درونی حکومت و معیارهای مشروعیت دولت‌ها نام می‌برند.^۲ اما فقها همین مطالب را با اتکا بر نقل و متون دینی مطرح می‌کنند. بنابراین پرسش اصلی در فلسفه سیاسی و احکام فقهی مربوط به حکومت و خلافت مالکیت حق حاکمیت است. یعنی حاکمیت از آن کیست؟ ویژگی‌های حاکم چیست؟ آیا مقبولیت نیز از شرایط حکمرانی است؟ یا اینکه حاکم حق اعمال زور را بر مردم داشته و می‌تواند مردم را مجبور به اطاعت کند؟ درمورد نظام سیاسی نیز همواره پرسش این بوده که چه نوع حکومتی حق است؟ بنابراین سخن از حقانیت حاکم نوع حکومت است. طبق این دیدگاه مشروعیت عبارت است از توجیه اعمال قدرت سیاسی بر حق جلوه دادن آن.^۳ فیلسوفان و فقها نیز شرایطی برای حاکم و حاکمیت در نظر می‌گیرند که در صورت اثبات آن شرایط حکومت، مشروع و در غیر آن صورت مشروع خواهد بود. این نوع نگاه در *تحصیل السعادة* فارابی و *الاحکام السلطانية* مابودی^۴ منعکس است. اما از منظر جامعه‌شناسی سیاسی در بحث مشروعیت به حق یا ناحق بودن حکومت و حاکم پرداخته نشده و مقبولیت مردمی و پایگاه اجتماعی حاکم و نوع حکومت مورد نظر است.^۵

۱. بر خلاف فلسفه و فقه که در ایران سابقه دیرینه دارد، علمی تحت عنوان جامعه‌شناسی سیاسی بی‌سابقه است، ولی نه به این معنی که این رویکرد در مضمون هم بی‌سابقه بوده است، چرا که پرسش‌هایی که در زمینه مشروعیت در جامعه‌شناسی سیاسی مطرح می‌شود، پرسش‌هایی است که در فضای سیاسی دوره مورد نظر ما هم وجود داشته است و به فراخور زمانه پاسخ مناسب را هم گرفته است. این مطلب بعد از خواندن فصول مختلف پژوهش بیشتر مشخص خواهد شد.

۲. بشیریه، حسین، آموزش دانش سیاسی (مبانی علم سیاست نظری و تاسیس)، چاپ دوم، تهران، نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۶، ص ۴۳.

۳. فروند، ژولین، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه نیک‌گهر، بی‌جا، نشر رایزن، ۱۳۶۸، ص ۲۴۶-۲۴۰.

۴. موسویان، ابوالفضل، مبانی مشروعیت حکومت (جایگاه رای و بیعت در اندیشه اسلامی)، تهران، موسسه نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۸۱، ص ۷۹.

از دید جامعه‌شناسی، مشروعیت عبارت است از پذیرش حکومت و حاکمان از طرف حکومت‌شوندگان و این امر زمانی حاصل شده که شکل موجود سیاسی با باورها و ارزش‌های عمومی جامعه همسویی داشته باشد. در اینجا نیز همانند دیدگاه فلاسفه و فقها از حق بودن یا ناحق بودن حکومت سخنی نیست. چنانچه حکومتی از راه افسانه‌سازی، ایجاد چهره‌ای کاریزماتیک از خود، انجام اصلاحات، گردش رفاه، توجه به علایق و باورهای ملی و مذهبی مردم، حیل و نیرنگ، حتی زور و ارعاب نظر مساعد مردم را به خود جلب و یا آنها را وادار به اطاعت کرده، مشروعیت می‌یابد. البته از آنجاکه این پژوهش تاریخی بوده و در بستر حوادث - نه اصول - استزاعی - به بررسی «تحول مبانی مشروعیت سلطنت، در ایران از یورش مغول تا برآمدن صفویان» پرداخته، خواه‌ناخواه بدون تفکیک دقیق - که آن را نه ممکن و نه ضروری می‌دانیم - هم از منظر فلسفه سیاسی و فقه و هم از منظر جامعه‌شناسی سیاسی به مسئله مشروعیت حکومت‌ها توجه شده است. یکی از مسائل مورد توجه پژوهشگران در بررسی تاریخ ایران بحث درباره مشروعیت^۱ حکومت‌هایی بوده که در ایران دوره اسلامی تشکیل شده‌اند. گویا پس از ماجرای سقیفه و سلطه دیرینه خلافت در سرزمین‌های اسلامی از جمله ایران و توجیه شرعی سلطه خلفا به وسیله متفکران و علمای دین مشروعیت آنان از جانب همگان به رسمیت شناخته شده بود. مردم غیر از خلافت افق دیگری را نمی‌شناختند و به گفته ابوریحان بیرونی به ادعای خلفا عادت کرده بودند. بنابراین با وجود اینکه اقتدار آنان ابتدا به وسیله «حکمرانان محلی» و سپس سلاطین قدرتمند سلجوقی و خوارزمشاهی به چالش کشیده شد، اما اصل مشروعیت خلافت مورد انکار قرار نگرفت. همچنین استقرار مجدد خلافت عباسی در مصر پس از قتل المستعصم و سقوط دین مستعصم خلافت بغداد به دست مغولان نشان داده که خلفای عباسی از نظر عموم مسلمانان مشروعیت تام داشتند. اما تهاجم مغول نه تنها در عرصه اقتصادی،

۱. نقیب‌زاده، احمد، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات سمت

اجتماعی و فرهنگی بلکه در عرصه سیاسی و مبانی مشروعیت حکومت و سلطنت نیز گسست و تحول ایجاد کرد. این تحول با سقوط دستگاه خلافت بغداد و مطرح شدن یک الگوی مشروعیت‌ساز جدید متکی بر باورها و عقاید قوم غالب - که به اتکای آن سروری بر جهان را حق مسلم خویش می‌پنداشتند - آغاز شده و با طی مسیری پُرفراز و نشیب به استقرار دولت شیعی صفویه منتهی گشت. بررسی سیر این تحول موضوع پژوهش حاضر است. در دوران بحرانی و درد بحث فضای سیاسی ایران عرصه نزاع الگوهای مشروعیت شده و از یک الگوی مشروعیت فاسد بر به سوی عرضه الگوهای متفاوت و گاه متناقض از سوی حکومت‌های در حال نزاع حرکت کرد. در نهایت طی مسیری چند صدساله با درآمیختن الگوهای مشروعیت موجود نظیر الگوی مشروعیت مغولی و الگوهای قدیمی‌تر موجود در ایران همچون نظریه‌های خلافت اسلامی و ایران‌شهری و میان‌تهی کردن آنها از عناصر دینی و درونی خود الگوی سلطنت مطلقه‌ای مطرح شد. این الگو در عین شاهت طاهری به الگوهای پیشین ولی نشانی از ویژگی‌های اختصاصی هیچ‌کدام جز زور، غلبه و استیلا در آن دیده نمی‌شد. این تحول راه را برای پذیرش هر صاحب‌داعیه‌ای از جانب مردم هموار کرد و به هرگونه اعمال قدرت از سوی آنها مشروعیت بخشید. در این میان شرایط سخت سیاسی - تاریخی، اوضاع بد اقتصادی، انحطاط اخلاق اجتماعی و فرهنگی و رواج روحیه تسلیم‌طلبی بخشی از اهل تصوف در میان مردم نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی آنها ایفا کردند. به‌گونه‌ای که جامعه به‌تدریج با توجیهات مختلف دینی و ملی تسلیم شرایط شد و مشروعیت سلجوقیان و خوارزمشاهیان با اکراه مورد قبول قرار گرفت. در پایان این فرایند حکومت‌های مغلوب به‌عدد دیگر نیز به راحتی پذیرفته می‌شد.

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع، روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است. بدین ترتیب که پژوهشگر ابتدا وضع حکومت‌ها، نیروهای حاکم، درگیری ایشان برای کسب قدرت، مبانی مشروعیت و الگوهای مشروعیت‌سازشان را توصیف کرده، سپس به تحلیل آن مبانی، الگوها و ریشه‌های آنها می‌پردازد. البته به‌گونه‌ای که از ورای این توصیف و تحلیل، تحول مبانی مشروعیت حکومت‌ها

مشاهده شود. اما در کنار پرسش فرعی این پژوهش یعنی تبیین ویژگی‌های الگوهای مشروعیت‌ساز در دوره‌های مورد بحث، هدف نهایی پاسخ به پرسش اصلی است. یافتن علل تاریخی تحول و دگرگونی مبانی مشروعیت سلطنت در ایران بین فاصله زمانی تهاجم مغول تا برآمدن صفویان، پرسش اصلی پژوهش پیش رو است. نتیجه اینکه در فاصله زمانی یورش مغول تا برآمدن صفویه برخلاف گذشته که الگوی مبتنی بر اقتدار خلیفه معتبر بود، دیگر الگوی واحدی برای کسب مشروعیت وجود نداشت. از این رو الگوهای متعددی که دستاویز معکم و مظمم برای حاکمان در حال نزاع نبوده، برای کسب مشروعیت در عرصهٔ سیاست حاضر شدند. از آنجاکه هیچ‌یک از الگوهای ظهوریافته توانایی کسب اعتبار لازم را نداشتند بحران مشروعیت مشخصهٔ اصلی حیات سیاسی ایران شد. نتیجهٔ این بحران و نزاع‌های برخاسته از آن ایجاد تحولی عمیق در مبانی مشروعیت حکومت‌ها بود که به اقتضای شرایط، همگان پذیرفتند که به شکل معمول در گذشته «سبب کسی است که غلبه کرده است.» این به معنی جهش از یک الگوی فراگیر معتبر الگوی مبتنی بر زور و غلبهٔ عریان در پوشش دین و باور مردم بود.

بدین وسیله این فرضیه به اثبات رسید که فقدان یک الگوی مشروعیت معتبر و مورد پذیرش همگان در ایران همچون الگوی مبتنی بر اقتدار خلیفه پیش از تهاجم مغول در فاصلهٔ یورش مغولان تا برآمدن صفویان علت اصلی تحول مبانی مشروعیت سلطنت در ایران بود. آثار ذکر شده در پیشینهٔ تحقیق به دو دسته تقسیم می‌شوند: نخست نوشته‌های اصحاب فلسفهٔ سیاسی، جامعه‌شناسی سیاسی و فلسفهٔ سیاسی؛ دوم آثار پژوهشگران تاریخ. تمرکز دستهٔ اول بیشتر بر مباحث سیاسی و نظری است، آثار نویسندگانی چون وبر: جامعه‌شناسی سیاسی؛ مورس دوررژ: جامعه‌شناسی سیاسی؛ حسین بشیریه: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی؛ احمدنقیب‌زاده: مبانی اندیشهٔ سیاسی در اسلام؛ علی اصغر حلبی و فلسفه قدرت سید عباس نبوی. این آثار صرفاً به مباحث نظری پرداخته‌اند که در جایگاه خود مفید هستند. اما گروهی از نویسندگان علاوه بر مباحث نظری به مسائل تاریخی هم توجه داشته‌اند. نظیر حاتم قادری: تحول مبانی مشروعیت خلافت؛

داود فیرحی: قدرت، دانش، مشروعیت؛ فرهنگ رجایی: معرکه جهان‌بینی‌ها؛ محمد کریمی زنجانی اصل: امامیه و سیاست در نخستین سده‌های غیبت؛ حمید عنایت: نهاد و اندیشه‌های سیاسی در ایران و اسلام و آثار سید جواد طباطبایی از جمله: در آمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، خواجه نظام‌الملک و روال اندیشه سیاسی در ایران. در نوشته‌های گروه اخیر می‌توان رگه‌هایی از توجه به بحث مشروعیت در دوره مورد بررسی ما را مشاهده کرد به‌خصوص جایی که درباره نظریات و نظریه‌پردازان سخن می‌گویند. نوشته‌های پژوهشگران تاریخ نسبت به آثار دسته نخست اهمیت بیشتری می‌یابد. چرا که رویکرد اصلی این پژوهشگران تاریخی بوده و از زاویه تاریخ به موضوع مشروعیت نظر کرده‌اند. بنابراین با مسیر این پژوهش‌ها سنخیت بیشتری داشته و اطلاعات این گروه نسبت به پژوهش‌های دسته نخست راهگشاتر است. رویکرد گفته شده را در آثار زیر می‌توان مشاهده کرد:

روزنتال: اندیشه سیاسی اسلام در سده‌های میانی؛ آن لمبتون: دولت و حکومت در اسلام؛ بارتولد: خلیفه و سلطان؛ گروه: امپراتوری صحرانوردان؛ بلک: تاریخ اندیشه سیاسی اسلام از عصر صدر تا امروز؛ رویمر: ایران در راه عصر جدید (تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۰۵۰ م)؛ پاتریشا کرون: تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام؛ منز: برآمدن و فرمانروایی نیمه سده هاشم رجب‌نیا: آئین کشورداری در عهد رشیدالدین فضل‌الله؛ همچنین به کتاب حاوی مقالاتی از نویسندگان مختلف نظیر منز، تاکستن، منصوره حیدر، پدروشفسکی و... که یعقوب آژند آنها را ترجمه کرده و با عناوین تیموریان، یحسان، ترکان در ایران منتشر شده‌اند. این آثار در عین اینکه بسیاری از مواقع همسو با این پژوهش مطالب ارزنده‌ای ارائه داده‌اند، ولی هیچ‌کدام تنها به مشروعیت سیاسی چه به لحاظ موضوعی و چه به لحاظ محدوده کامل زمانی نپرداخته‌اند. بلکه بحث درباره مسئله مشروعیت را در خلال مطالب دیگر بیان کرده‌اند. بنابراین پژوهش حاضر هم به لحاظ تمرکز بر موضوع مشروعیت و هم محدوده زمانی - از یورش مغول تا برآمدن صفویه - و همچنین توجه به سیر معنادار تحول مبانی مشروعیت در زمان مورد بحث دارای ویژگی ممتازی است.

عمده‌ترین منابع مورد استفاده نخست منابع دست اول هر دوره تاریخی، دوم نوشته‌های فلاسفه، فقها و اندیشمندان متقدم که در مورد سیاست به تأمل پرداخته‌اند. سوم، تالیفات جدیدی که نویسندگان ایرانی و خارجی نوشته‌اند. از جمله منابع دست اول، که هم نقش اصلی را در روشن کردن بستر تاریخی حوادث داشته و هم نشان‌دهنده روح زمانه بوده، این آثار را می‌توان نام برد: **الکامل فی التاریخ** اثر ابن‌اثیر؛ **سیرت جلال‌الدین منگبرنی** اثر نسوی؛ **تاریخ جهانگشا** اثر جوینی؛ **طبقات ناصری** اثر قاضی منهای السراج جوزجانی؛ **تاریخ و صاف** اثر نصاف الحضرة. این آثار در زمینه گزارش رویدادهای دوره خوارزمشاهیان و دوران مغول و همچنین تحلیل اوضاع زمانه و چگونگی سقوط دستگاه خلافت و قدرت یافتن مغولان اطلاعات مهمی عرضه می‌کنند.

جامع التواریخ اثر خواجه شیدالدین فضل‌الله به لحاظ جامعیت مطالب به‌خصوص شرح احوال، حسب و نسب مغولان و توجیه حکومت ایشان به‌ویژه دوران غازان‌خان مطالب ارزشمندی ارائه می‌دهد البته مکاتیب وی هم در زمینه اندیشه سیاسی او و شناخت دیدگاه‌های او و جانشینانش مطالب بارزشی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. **تاریخ حبری** اثر ابن‌طقطقی کتابی در آداب ملک‌داری و دولت‌های اسلامی است. این کتاب در مورد تاریخ سیاسی اسلام تا پایان خلافت عباسی در بغداد به‌خصوص دربارهٔ عباسی واپسین سال‌های عمر حکومت عباسیان و وزرای ایشان مطالب جالبی دارد و کتاب **تجارب السلف و دستور الکاتب فی تعیین المراتب** به قلم هندوشاه نخجوانی دربارهٔ دربار مغول و آل جلایر نگاشته شده که دربردارنده سخنان مهمی هستند. البته در **تجارب السلف** به دلیل توصیف تشکیلات اداری و توزیع مشاغل مختلف حکومتی خواندنی‌تر است. **تاریخ شاهی قراختانیان** علاوه بر اطلاعات تاریخی حاوی مطالب زیست‌

خواجه نصیرالدین طوسی در زمینه آداب ملک‌داری برای هولاکو بوده و از این لحاظ بسیار مفید است. **تاریخ اولجایتو** اثر القاشانی برای درک سال‌های پایانی ایلخانان به‌ویژه نحوهٔ گرویدن اولجایتو به مکتب تشیع حائز اهمیت است. **سفرنامه ابن بطوطه**، **سفرنامه مارکوپولو** و **سفرنامه کلاویخو** دارای ویژگی برجسته‌ای هستند، چرا که به‌عنوان یک ناظر خارجی به رویدادهای ایران در

زمان مغول و تیموریان توجه کرده‌اند. تاریخ سری مغولان قدیمی‌ترین متن درباره مغولان بوده که خوانندگان را با عقاید، باورها و اسطوره‌های آنها و مبانی مشروعیت‌شان آشنا کرده و در این زمینه بی‌بدیل است. تاریخ حبیب السیر اثر خواندمیر، تاریخ روضه الصفا اثر میرخواند و زبدة التواریخ اثر حافظ ابرو جدای از آنکه تاریخ عمومی بوده در کنار مطلع السعیدین و مجمع البحرین اثر عبدالرزاق مرقندی، عجایب المقدور اثر ابن عرب‌شاه، ظفرنامه شامی و ظفرنامه یزدی اطلاعات بسیار مهمی درباره تیمور و جانشینان او در اختیار می‌گذارند. این منابع به‌یث شکر اجازه داده تا در میان مطالب شواهدی درمورد مبانی مشروعیت تیمور به دست آورد. تزوکات تیموری با وجود تردید در صحت انتساب آن به تیمور ولی در زمینه درک اندیشه سیاسی تیمور یاری‌دهنده است. درنهایت برای فهم صحیح تاریخ ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو و مبانی مشروعیت ایشان مراجع به کتب‌های تاریخ دیاربکریه نوشته ابوبکر طهرانی، عالم آرای امینی اثر فضل‌الله بن روضه‌ایان خنجی، تاریخ عالم آرای عباسی اثر اسکندر بیگ ترکمان، احسن التواریخ اثر حسن بیگ روملو و سفرنامه‌های ونیزیان در ایران اجتناب‌ناپذیر است.

منابع گروه دوم اطلاعات گران‌بهایی به‌ویژه در زمینه اندیشه سیاسی مسلمانان ارائه می‌دهد. این آثار نوشته‌های فلسفی و فقهی در زمینه سیاسی، شریعت‌نامه‌ها، سیاست‌نامه‌ها، اندرزنامه‌ها را در بر می‌گیرد. در این کتب امر سیاسی اهمیت ویژه‌ای داشته و مشروعیت سیاسی حکومت‌ها یکی از محورهای اصلی مباحث این آثار است. از جمله این کتب که در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته‌اند: الاحکام السلطانیة اثر ماوردی - شاید مهم‌ترین تلاش جهت ترسیم جایگاه خلیفه در زمان خود بوده است - نویسندگان بعدی در این آثارشان همیشه به این کتاب توجه ویژه داشته‌اند. سیاست‌نامه اثر خواجہ نظام‌الملک مؤثرترین تلاش برای احیاء نهاد سلطنت و مشروعیت‌بخشی به آن در جامعه اسلامی بوده است. نصیحة الملوك و المستظهری دو اثر غزالی بوده که با رویکردی دوگانه یکی به سلطان و دیگری به خلیفه در پی تلاش برای مشروعیت‌بخشی به هر دو نهاد هستند تا از این طریق جامعه اسلامی را از

هرج و مرج مصون کنند. **جامع العلوم** اثر امام فخر رازی کوششی در جهت مشروعیت بخشیدن به اقتدار خوارزمشاهیان در عین وفاداری به خلیفه عباسی بوده است. **تحصیل السعاده** نوشته فارابی و **اخلاق ناصری** اثر خواجه نصیرالدین طوسی از منظر فلسفه به سیاست توجه داشته‌اند. هرچند که فیلسوف بودن ایشان پیدان در رفتار سیاسی آنها به‌خصوص در رفتار خواجه نصیرالدین تأثیری نداشته است. **المختصر النافع** و **معارج الاصول** آثار محقق حلی برای روشن شدن عقاید سیاسی فقه‌های شیعه بسیار مهم هستند. به‌ویژه زمانی که آنها را در کنار آثار علامه شیعی: **نهج الحق** و **کشف الصدق** و **منهاج الکرامه** قرار دهیم. **تحریر الاحکام فی تفسیر اهل الاسلام** اثر ابن جماعه، **الفتاوی الکبری** نوشته ابن تیمیه در آشنا کردن خوانندگان با عقاید فقها و متکلمین اهل تسنن بعد از سقوط خلافت عباسی در بنیاد و استقرار مجدد آن در مصر حائز اهمیت هستند.

نفحات الانس، **مثنوی دقت** از آثار به‌جامانده جامی، **ملفوظات** خواجه عیدالله احرار، **اخلاق محسنی** نوشته کاشانی سبزواری خوانندگان را با اندیشه متفکران دوره تیموریان آشنا می‌کند. در دوره تیموریان تمایلات صوفیانه داشته و این تمایلات در رفتار سیاسی آنها مشهود است. به‌ویژه در **اخلاق محسنی** که حکایت از روحیه خودگی و تسلیم‌طلبانه زمانه دارد. **اخلاق جلالی** نوشته دوانی تلاشی به ظاهر فلسفی در توجیه مشروعیت سلطان آق‌قویونلو است. **سلوک الملوك** اثر فضل‌الله بن روزبهان خنجی آخرین تالیس یک شریعت‌نامه‌نویس بوده در مشروعیت‌بخشی به حکومت هر فردی که بر اریکه قدرت تکیه زند. خواه این فرد از سلاطین آق‌قویونلو باشد، خواه خان ازبک.

از منابع گروه سوم علاوه بر تألیفاتی که در پیشینه تحقیق ذکر شد، آثار ارزشمند زیر هم به فراخور مطالب کتاب مورد استفاده بیشتری قرار گرفته‌اند. **جستجو در تصوف ایران**، دنباله **جستجو در تصوف ایران** آثار زرین کوب، آموزه‌های صوفیان از دیروز تا امروز، سنت عقلانی اسلامی در ایران نوشته‌های سیدحسین نصر، **هجوم اردوی مغول به ایران** نوشته دستغیب، **مسائل عصر ایلخانان** نوشته منوچهر مرتضوی، **دین و دولت در ایران عهد مغول** نوشته شیرین بیانی، **آئین جوانمردی** گردآوری هانری کربن، **تاریخ مغول** اثر

عباس اقبال، اثر ارزشمند تشیع و تصوف پژوهش کامل الشیبی، زمینه فرهنگ مردم اثر جلال ستاری، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان نوشته فراهانی منفرد، تاریخ تیموریان و ترکمانان اثر میرجعفری، حکومت ترکمانان قراقویونلو و آق قویونلو در ایران نوشته حسن زاده و... در این میان دو کتاب ارزشمند اسناد و مکاتبات تاریخی ایران گردآوری عبدالحسین نوایی، اسناد و نامه‌های تاریخی از اوایل اسلامی تا اواخر عهد شاه اسماعیل صفوی گردآوری سید علی مؤید ثابتی کمک‌های شایانی به نگارش این پژوهش کردند. البته در دیگری که در فهرست منابع آمده‌اند.

پژوهش حاضر در پنج فصل به صورت زیر سازماندهی شده است:

فصل اول: الگوهای مشروعیت ایران در هنگام یورش مغول، فصل دوم: مبانی مشروعیت ایرانیان، فصل سوم: دوران فترت، تکاپوی مدعیان قدرت برای کسب مشروعیت، فصل چهارم: مبانی مشروعیت تیمور و جانشینانش، فصل پنجم: مبانی مشروعیت ترکمانان مشعشعبان. هر فصل به یک دوره تاریخی تخصیص یافته که به دلیل ویژگی‌هایش از دوره قبل و بعد خود مجزا شده‌اند. در هر فصل از پژوهش ابتدا به طور مختصر نحوه شکل‌گیری حکومت‌ها تشریح و پس از آن با استفاده از نمونه‌های تاریخی مبانی مشروعیتی را که هر حکومت بر اساس آن دیگران را به اطاعت خوانده، بیان شده است. سپس ضمن معرفی نظریه‌پردازان آن حکومت‌ها نظریات آنها در جهت مشروعیت بخشیدن به حکومت به اتکا آثارشان بیان شده است. در نهایت جایگاه و روند تحول مبانی مشروعیت آن حکومت‌ها در فاصله تهاجم مغول تا برآمدن صفویان مشخص شده است. در نهایت از مسئولان انتشارات دانشگاه مفید از جمله آقایان خزایی و ابوالفتحی برای چاپ این نوشته، که خالی از اشتباه نبوده و نیازمند انتقادات اهل فن است، کمال تشکر را دارم.

و توفیق از خداست...

محمدرضا روزبهانی